

РЕВОЛЮЦІЯ ЯК ФОРМА ІСТОРИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА СПОСІБ ЗМІНИ СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ

О. А. Більовський

старший викладач кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті автор розглядає революцію як ключовий момент історичного процесу, як форму історичної творчості та спосіб зміни суб'єкта історії. Висунуто та обґрунтовано тезу щодо необхідності розгляду революцій з точки зору суб'єкта їхнього здійснення. Характер суб'єкта визначає основні параметри революції – вибуховий або процесуальний, контрольований або неконтрольований характер.

Ключові слова: історія, революція, суб'єкт, історична творчість, еліта, протиріччя.

Події 2011 р., які в значній мірі змінили суспільно-політичну ситуацію в деяких країнах Північної Африки та Близького Сходу, активізували суспільну увагу та теоретичний інтерес до феномену революції. Виступаючи у різноманітних формах, революція є важливим явищем всесвітньої історії. Вона є процесом розв'язання внутрішнього протиріччя історичного процесу і тому – концентрованою формою історичної творчості. В процесі революції відбувається зміна суб'єкта історії.

У той час, коли вітчизняна гуманітарна наука в значній мірі втратила інтерес до пізнання феномену революції (серед науковців країн колишнього СРСР в останні роки, слід назвати роботи А. В. Ванчикової [2], О. С. Грязнової [4], Г. О. Завалько [5], Ю.М. Назарова [6]), сучасна західна гуманітарна наука тривалий час приділяє цій темі значну увагу. Новітній етап дослідження західними дослідниками проблеми революції почався у 20-30 рр. ХХ ст. та був пов'язаний із роботами П. Сорокіна, Л. Едвардса, Д. Петті, К. Брінтона. В 50-60 рр. сформувалися два основні теоретичних напрями: теорія системного/ціннісного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) та агрегативно-психологічний підхід (Дж. Дейвіс, Т. Гьорр). У 70-80-х рр. з'явилися теорія модернізації С. Хантінгтона, теорія ресурсної мобілізації Ч. Тіллі, теорія елітної революції Е. Тримбергера та структурний підхід Т. Скочпол. Концепція, запропонована Т. Скочпол, тривалий час була в західній науці домінуючою. Вона пояснювала виникнення революції поєднанням різноманітних конфліктів за участю держави, еліт і нижніх класів. У межах структурного підходу Т. Скочпол визначила революцію як «стрімке, докорінне перетворення державних і класових структур суспільства..., супроводжуване й почасти здійснюване за допомогою повстань мас, що мають класову основу» [3, 59].

Д. Голдстоун, систематизуючи історію дослідження феномену революції в західній (в першу чергу – американській) гуманітарній науці, поділив теорії революції на три покоління:

1) історична та філософська феноменологія революцій як великих наративів (Л. Едвардс, Д. Петті, К. Брінтон);

2) модернізаційні теорії 1950–60-х рр., що виникли в межах так званої «біхевіористської революції» (Д. Дейвіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, Т. Гьорр, С. Хантінгтон);

3) державоцентричні моделі революції 1970–1980-х рр. (Т. Скочпол, Ч. Тіллі, Д. Пейдж, Е. Тримбергер).

Події кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., пов'язані з падінням соціалізму в Східній Європі та СРСР, поява фундаменталістських ісламських рухів, революційні процеси в Латинській Америці тощо дали потужний поштовх початку нового етапу теоретичних досліджень проблем революції. Якщо раніше в центрі уваги дослідників в основному були «великі революції» в Англії (1640 р.), Франції (1789 р.), Росії (1917 р.) та Китаї (1949 р.), то сьогодні емпіричне поле досліджень значно розширилося. Д. Голдстоун небезпідставно порівнював сучасне дослідження причин, закономірностей та наслідків революцій із амебою, яка розтягується по різних темах та напрямкам у відповідь на ті або інші подразники.

Значне розширення предмету призвело до того, що концепція революції Т. Скочпол, яка спиралася на поняття держави та класів, почала сприйматися як така, що втратила свою актуальність. Д. Голдстоуном було поставлене питання про необхідність побудови загальної теорії революції четвертого покоління (симптоматичним, на нашу думку, є той факт, що Т. Скочпол, використовуючи

порівняльно-історичний метод дослідження як метод дослідження окремих революцій, застерігала колеґ-науковців від створення універсальної теорії революції). Така теорія повинна була б теоретично описувати «великий діапазон подій від фашистських, нацистських і комуністичних перетворень у першій половині ХХ ст. до краху комуністичних режимів у його кінці; від ідеалістичних революцій в Америці й у Франції наприкінці ХVІІІ ст. до хаотичних революційних війн в Африці наприкінці ХХ ст.» [3, 61].

У межах своєї універсальної теорії Д. Голдстоун запропонував інше, ніж у Т. Скочпол – на його думку більш широке та більш сучасне – визначення революції. Революція, за Д. Голдстоуном, це «спроба перетворити політичні інститути й дати нове обґрунтування політичної влади в суспільстві, супроводжувана формальною або неформальною мобілізацією мас і такими неінституціоналізованими діями, які підривають існуючу владу» [3, 61]. На основі цього визначення Д. Голдстоун виділив наступні типи революцій:

1) великі революції, які змінюють не тільки політичні інститути, але й економічні та соціальні структури;

2) політичні революції, які змінюють лише політичні інститути;

3) соціальні революції, які пов'язані із незалежним виступами нижніх класів;

4) елітарні революції або «революції зверху», які пов'язані зі здійснюваними елітами широкомасштабними реформами.

На сьогоднішній день в сфері дослідження феномену революції західними дослідниками накопичено значну кількість емпіричного матеріалу та побудовано значну кількість різних теоретичних моделей. Проте існують серйозні підстави для констатації теоретичної слабкості останніх. Цей факт визнається й самими західними дослідниками, зокрема Д. Голдстоуном, який не виключав, «що вивчення революцій заходить у глухий кут, де буде просто поховане під усілякими фактами й концепціями, які воно намагається охопити» [3, 58]. На нашу думку, вказану проблему навряд чи зможе вирішити і теорія революції четвертого покоління. Оскільки, намагаючись узагальнити сотні подій революційного характеру за допомогою порівняльно-історичного методу, Д. Голдстоун з необхідністю приходять до пустої абстракції революції, під яку формально підводяться і Велика французька буржуазна революція ХVІІ ст., і хаотичні революційні війни в сучасній Африці. Очевидно, що дослідження феномену революції повинно спиратися на більш надійну теоретичну основу.

На нашу думку, поняття (теорію) революції слід будувати не шляхом емпіричного узагальнення значної кількості фактів, який дозволяє знайти між ними певні загальні ознаки та сфор-

мувати розсудкові-емпіричну абстракцію, але шляхом утворення розумної абстракції через теоретичний аналіз певного одиничного явища – певної історичної форми революції. Ця форма має бути достатньо розвиненою для того, щоб з неї можна було шляхом теоретичного аналізу вивести всезагальні, універсальні характеристики будь-якої революції. З точки зору такої – діалектичної – методології цілком виправданим слід вважати традиційний інтерес науковців до феномену Великої французької буржуазної революції, яка має все необхідне для того, щоб виконати роль теоретичного «начала» в процесі побудови універсальної теорії революції.

Дослідження феномену Великої французької буржуазної революції з самого початку виявило базову характеристику будь-якої справжньої революції – необхідний та об'єктивний характер. На думку А. де Токвіля, «...революція менш за все була випадковою подією. І хоча вона спіткала світ знезацька, вона однак була завершенням тривалої роботи, стрімким і бурхливим закінченням справи, над якою працювали десять поколінь. Якщо б не було революції, суспільний будинок все одно б повсюдно зруйнувався, де раніше, де пізніше... Раптово, хворобливим різким зусиллям, Революція завершила справу, яка помалу завершилася б сама собою» [7, 23-24]. Пізніше на об'єктивний характер революції звертав увагу Ф.Енгельс, вказуючи на те, що «революції не можна робити навмисно та свавільно» та що «революції завжди й скрізь були необхідним наслідком обставин, які зовсім не залежали від волі й керівництва окремих партій і цілих класів» [10, 331].

Важливим етапом наукового пізнання сутності історичного процесу та, відповідно, місця, яке в ньому займає революція, став марксизм. Найбільш фундаментальною причиною революції він вважає протиріччя, яке визріває всередині способу виробництва – протиріччя між старими відносинами власності та розвиненими продуктивними силами. Революція виступає способом розв'язання протиріччя між ними.

Очевидно, що в такий спосіб марксизм дав лише загальну, абстрактну схему, в межах якої соціальні революції розглядаються як прогресивні переходи від однієї формації до іншої. Проте ця схема потребує подальшої конкретизації, хоча б тому, що розв'язання протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами, приведення їх у відповідність одне до одного може відбуватися різними способами.

Соціальна революція, про яку писав К. Маркс, є лише одним з таких способів. Вона замінює старі виробничі відносини на нові – більш розвинені, що відкриває простір для подальшого розвитку продуктивних сил та забезпечує вихід суспільства на більш високий рівень розвитку.

Але окрім соціальної революції існує можливість іншого – прямо протилежного – способу розв'язання протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами (якщо не на рівні всього людства, то принаймні на рівні окремого суспільства-організму), коли назрілі й перешкоди та не можуть їх усунути. Тоді невідповідність між продуктивними силами та виробничими відносинами розв'язується шляхом знищення частини продуктивних сил, що означає регрес суспільства. У формі кризи регрес веде або до подальшої соціальної революції, яка ламає старі виробничі відносини, або – до деградації певної частини продуктивних сил. Еволюційний характер такої деградації має свою сутнісну міру, вихід за межі якої є регресивним стрибком, який Г. Завалько назвав антиреволюцією [5, 229].

Антиреволюція є явищем, яке не слід ототожнювати з контрреволюцією. Остання породжується революцією, є її моментом, своєрідною «тінню». Без революції контрреволюція існувати не може. Антиреволюція є наслідком неможливості революції. Прикладом антиреволюції, на думку Г. Завалько, є занепад Стародавнього Риму, де рабовласництво, вичерпавши свої можливості розвитку продуктивних сил, трансформувалося у колонат, що завело римське суспільство у глухий кут соціальної та культурної деградації. В умовах сучасного етапу історії поняття антиреволюції може бути важливим інструментом теоретичного аналізу сучасного розвитку суспільства.

Як прогресивний спосіб розв'язання протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами, соціальна революція може мати значне різноманіття своїх форм. Наявне різноманіття змусило деяких дослідників (наприклад, В. Шеліке) ввести поділ соціальних революцій на «революції-процеси» та «революції-вибухи». Такий поділ є небезпідставним з емпіричної точки зору. Але його недолік полягає в тому, що він породжує певну теоретичну плутанину в тому випадку, коли поняття «вибух» використовується у буденному, а не філософському значенні.

З філософської точки зору очевидно є неприпустимість ототожнення революції з вибухом. Як процес розв'язання внутрішнього протиріччя розвитку революція завжди є стрибком. (Погляд на революцію як на стрибок поділяє Г. Завалько, який вказує на те, що «революція –

стрибок у розвитку базової основи суспільства, а тим самим – і всього суспільства. Для того щоб точно визначити, що таке революція, треба звернутися до загальнофілософського поняття стрибка» [5, 225].

Використання деякими дослідниками поняття «революції-вибуху» фактично означає ототожнення стрибка з вибухом. Таке ототожнення є неприпустимим (на що свого часу звертав увагу відомий український радянський філософ В. О. Босенко). Відповідно, не можна погодитися з тезою Г. Завалько, коли він, посилаючись на Ф.Енгельса, стверджує, що «стрибки бувають двох типів: разові (які називають також одноактними, однократними, стрибками-вибухами) та поступові» [5, 225]. Такий поділ свідчить про те, що поняття «стрибок» автором вживається не у філософському, а у буденному значенні. Сутність стрибка як філософської категорії ототожнюється з його специфічними, емпіричними проявами (швидкістю, різкістю й т. ін.), що не дозволяє побачити його загальний механізм. «Вираз «поступовий стрибок» є нісенітницею. Коли поєднують «стрибок» та «поступовість» в один вираз «поступовий стрибок», або «еволюційний перехід», то виходить формальне зовнішнє еkleктичне поєднання, ототожнення самостійних та взаємовключаючих сутностей» [1, 169]. У тій мірі, в якій будь-який перехід від однієї якості до іншої завжди є стрибком, революція, незважаючи на поступовість, завжди залишається стрибком, оскільки вона є переходом (через розв'язання внутрішнього протиріччя) від однієї якості до іншої.

Якщо революція як така є необхідним способом розв'язання внутрішніх протиріч будь-якого розвитку, то соціальна революція є її всезагальною формою. Сферою соціальної революції є сфера людської історії, її внутрішні протиріччя складають протиріччя людської діяльності, які, маючи об'єктивний характер, розв'язуються через колективну діяльність людей, їхню колективну свідомість та волю. Колективний суб'єкт історії виступає ключовою ланкою еволюційно-революційного історичного розвитку. В тій мірі, в якій революція є важливим моментом історичного розвитку, суб'єкт історії виступає як суб'єкт революції. Його функція полягає у розв'язанні внутрішнього протиріччя історії. Здійснюючи в процесі революції вихід історії на нову основу, суб'єкт історії як суб'єкт революції стає суб'єктом історичної творчості. В епоху соціальної революції історіотворча сутність суб'єкта історії стає домінуючою.

На нашу думку, принципово важливим є не тільки (і не стільки) поділ революцій з точки зору форм їхнього здійснення, скільки поділ з точки зору суб'єкта їхнього здійснення. Саме характер суб'єкта, який здійснює революцію як особливу фазу історичного процесу, визначає вибуховий або процесуальний характер переходу від однієї суспільної якості до іншої, контрольований або неконтрольований характер революції й т. ін. З точки зору суб'єкта, соціальна революція може здійснюватися як «революція знизу» або як «революція зверху».

Слід звернути увагу на те, що марксове визначення соціальної революції як способу розв'язання конфлікту між продуктивними силами та виробничими відносинами, не передбачає обов'язкового розв'язання такого конфлікту через «революцію знизу». Однак, як цілком справедливо стверджує Г. Завалько, в офіційному радянському істматі відповідні слова К. Маркса автоматично тлумачилися в напрямку ототожнення соціальної революції виключно з активною революційною дією народних мас. (Типовою та показовою в цьому відношенні є видана в 1964 р. робота Д. І. Чеснокова «Історичний матеріалізм», в якій однозначно та категорично стверджується, що «соціальну революцію здійснюють пригноблені класи, які прагнуть розчистити ґрунт для прогресивного розвитку суспільства» [8, 457].

Ототожнення соціальної революції з «революцією знизу» не тільки не відповідає історичній реальності, але й веде до теоретичної недооцінки феномену «революції зверху». Остання, на нашу думку, потребує більш адекватного теоретичного осмислення. Тим більше, що в історії людства, особливо в XIX–XX ст., такі революції відігравали досить значну роль.

Типовим та, мабуть, найбільш яскравим прикладом «революції зверху», який був визнаний офіційною радянською наукою, був здійснений О. Бісмарком в XIX ст. історичний акт об'єднання Німеччини. За словами Ф. Енгельса, це була «повна революція, проведена революційними засобами» [11, 448]. Аналіз «революції зверху», яку здійснив О. Бісмарк, дозволяє виявити деякі важливі особливості цієї категорії історичних явищ.

Очевидно, що «революції зверху» об'єктивно виконують ті ж самі історичні задачі, що і «революції знизу» (таку думку, наприклад висловлює автор політичної біографії О. Бісмарка В. В. Чубинський [9]). Досить часто вони її виконують у неповному вигляді, на що, наприклад, звертав увагу Ф. Енгельс, говорячи про недостатню революційність Бісмарка, який «затіяв цілу революцію з таких позицій, з яких міг здійснити її тільки наполовину...» [11, 449].

Неповнота є поширеною, але не обов'язковою ознакою «революції зверху», так

само як повнота не є обов'язковою ознакою «революції знизу». В історії є багато прикладів, коли «революції зверху» було достатньо радикальними (наприклад, революція Солоні) і досягали не гірших результатів, ніж деякі «революції знизу». Неповнота, яка досить часто притаманна «революціям зверху», не дає підстави для їхнього ототожнення з реформами правлячого класу, оскільки на відміну від останніх вони встановлюють якісно нову міру.

«Революції зверху» виглядають як реформи, а не як революції тому, що не супроводжуються переходом політичної влади до рук нового класу. Влада залишається в старих руках – відбувається зміна характеру суб'єкта влади, але не зміна самого суб'єкта. «Старі «верхи» трансформуються в нові, не залучаючи до процесу перетворення «низи». У цьому випадку соціальна революція (виникнення нового суспільного ладу, що йде через зміну влади) на поверхні виступає як сукупність реформ. Однак це не «реформи» у звичному розумінні, тобто не часткова зміна існуючого ладу. Це революційне перетворення старого ладу в новий, здійснюване колишньою владою, у ході якої вона змінює свій характер» [9, 275].

У випадку «революції зверху» замість переходу державної влади до рук іншого класу відбувається зміна класового характеру влади – «стара» влада стає «ною», починає діяти в інтересах іншого класу. Можливість трансформації характеру влади (без переходу її в інші руки) пов'язана з тим, що «революції зверху» є засобом здійснення переходу від однієї форми класового (експлуаторського) суспільства до іншого, коли змінюється історична форма панування, але старий пануючий клас зберігає свій статус.

Оскільки «революція зверху» здійснюється елітою пануючого класу за допомогою держави, то вона не потребує «вибуху» – руйнування зовнішньої перешкоди (у вигляді інтересів пануючого класу та держави, які її захищає) на шляху розв'язання внутрішнього протиріччя. Відсутність «вибуху» не означає перетворення «революції зверху» на реформу. Можливість розв'язання протиріччя історичного розвитку шляхом «революції зверху» пов'язана зі здатністю (не завжди наявною) еліти пануючого класу діяти у відповідності з історичною необхідністю. У тому випадку, коли «революція зверху» стає об'єктивним фактом, вона є свідченням історіотворчого потенціалу еліти.

Розгляд «революції зверху» та «революції знизу» як двох можливих форм здійснення революції в історії, не означає що во-

ни є рівними за значенням формами. Революція є об'єктивним, невідворотнім явищем в історії. Цю невідворотність виражає в першу чергу «революція знизу», яка є первинною і тому всезагальною формою революції. По відношенню до «революції знизу» «революція зверху» є вторинною та похідною, вона є превентивною мірою з боку еліти правлячого класу. «Правлячі класи використовують її тільки заради порятунку своєї влади, коли їй загрожує катастрофа... "Революція зверху" скасовує те, чого не можна не скасувати. Створює те, чого не можна не створити. І при цьому зберігає те, що можна зберегти ціною змушених поступок. Зберігає основу – панування правлячих класів. Тому "революція зверху" має своєю метою й своїм

лідком запобігання революції знизу, тобто, іншими словами, її поразку» [9, 218]. Сутність такого підходу свого часу вдало висловив О. Бісмарк, якому належать відомі слова: «Якщо революція повинна відбутися, краще ми зробимо її самі, ніж станемо її жертвами».

Саме вторинний, похідний, превентивний характер «революції зверху» дає певні підстави для недооцінки її ролі в історії та змушує звернути особливу увагу на феномен «революції знизу», який найбільш концентровано та яскраво виявляє сутність революції як такої.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Босенко В. А.* Всеобщая теория развития / В.А. Босенко. – К.: Логос, 2001. – 470 с.
2. *Ванчикова А. В.* Революция как бифуркация в развитии социальных систем: синергетический анализ: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Ванчикова Агима Владимировна. – Улан-Удэ, 2007. – 169 с.
3. *Голдстоун Д.* К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – №5 (56). – С.58-103.
4. *Грязнова О. С.* Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол: дис. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.01 / Грязнова Ольга Станиславовна. – М., 2009. – 186 с.
5. *Завалько Г. А.* Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Г. А. Завалько. – М.: КомКнига, 2005. – 320 с.
6. *Назаров Ю. Н.* Революция как предмет социально-философского исследования: дис. ... д. филос. н.: 09.00.11 / Назаров Юрий Николаевич. – Шуя, 2006. – 364 с.
7. *Токвиль А. де.* Старый порядок и революция / А. де Токвиль [Пер. с фр. М.Федоровой]. – М.: Московский философский фонд, 1997. – 250 с.
8. *Чесноков Д. И.* Исторический материализм / Д. И. Чесноков. – М.: Мысль, 1964. – 496 с.
9. *Чубинский В. В.* Бисмарк. Политическая биография / В. В. Чубинский. – М.: Мысль, 1988. – 416 с.
10. *Энгельс Ф.* Принципы коммунизма / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 4. – С. 322-339.
11. *Энгельс Ф.* Роль насилия в истории / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. – Т.21. – С. 419-479.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2011 р.